

Werkelijkheid in waanzin: sociale aspecten in het spreken van psychotische patiënten¹

Els van Dongen

Dit artikel onderzoekt het zogenoemde gebrek aan reality-testing bij psychotische mensen. Psychose wordt gewoonlijk omschreven als het verlies van realiteitszin. De auteur betoogt dat de voorstellingen van psychotici wezenlijk sociaal en cultureel zijn, en gerelateerd aan de maatschappelijke werkelijkheid. Aan deze mentale constructies wordt door niet-psychotische luisteraars een bepaalde betekenis toegekend (waanzin). De uitingen van psychotische mensen zijn spreekhandelingen die een verwarrend effect mogen hebben op de luisteraar, maar in de gegeven sociale interactie een normaal besef van werkelijkheid laten zien. De auteur illustreert haar betoog met observaties in een Nederlands psychiatrisch instituut.

De wereld van gekte wordt door de meeste mensen opgevat als irreëel en bizar. Bepaalde ervaringen van psychotische mensen worden aangeduid als wanen en hallucinaties die voor normale mensen onbegrijpelijk zijn. Een veel gehoorde uitspraak in een psychiatrisch instituut, waar ik onderzoek deed naar communicatie en betekenisgeving (Van Dongen 1989), luidt: "Hij heeft het contact met de realiteit verloren". In de psychiatrie wordt iemand gediagnostiseerd als psychotisch als hij of zij onder andere gebrek aan reality-testing heeft (DSM III-R, zie Koster van Groos 1988: 301-302).²

Belangrijke concepten zijn wanen, hallucinaties, incoherent spreken en gestoorde werkelijkheidszin. Volgens common sense opvattingen houdt een psychose een abnormale verbeelding in, die in een psychiatrisch instituut door een psychiatrisch paradigma wordt geïnterpreteerd.

Psychotische patiënten komen in de meeste gevallen onvrijwillig naar een psychiatrisch instituut. Ze worden gebracht door familieleden, vrienden, burens, de politie, al dan niet doorverwezen door een arts. Vanuit cultureel standpunt bezien worden ze gebracht omdat ze sociale regels hebben overtreden. Door middel van standaardvragen kan de behandelend psychiater of psycholoog nagaan of er symptomen aanwezig zijn van wanen of hallucinaties. De aanwezigheid hiervan wordt gesuggereerd door opmerkingen van de patiënt als "Ik ben God", "Ik ben de duivel", "Ik ben een profeet".

Definities van wanen en hallucinaties in bijvoorbeeld DSM-III-R (Koster van Groos 1988: 292, 305) impliceren dat een waan een verkeerd idee is en een

hallucinaties een onjuiste perceptie. Als iemand zegt: "Ik ben God", wordt hij als psychotisch beschouwd, iemand wiens contact met de werkelijkheid is verstoord of verbroken. Zo iemand moet worden opgenomen en behandeld, zodat hij kan terugkeren in de realiteit. Deze opvatting is normatief en ontleend aan het medisch denken: ziek (abnormaal) tegenover gezond (normaal).³ Vanuit dit standpunt is het probleem betrekkelijk eenvoudig (hoewel de behandeling en begeleiding van psychotische mensen dat beslist niet is!). Vanuit antropologisch standpunt is het probleem complex. Als men de vraag stelt of iemand het contact met de realiteit heeft verloren, dient men tevens de vraag te stellen: welke realiteit en wiens realiteit? Realiteit kan worden opgevat als een relatief begrip en een culturele constructie (Berger & Luckmann 1966). Illusterend hiervoor is het antwoord dat hulpverleners in het instituut van onderzoek gaven op de vraag met welke realiteit psychotische mensen het contact hadden verbroken: "De realiteit zoals ik die zie". Noties over realiteit bestaan op twee niveaus. Ten eerste heeft elke samenleving opvattingen over wat waar, reëel en mogelijk is. Ervaringen die buiten deze opvattingen vallen, zijn dan onjuist. De antropologie heeft laten zien dat er op dit gebied grote interculturele verschillen kunnen zijn. Ten tweede zijn er intra-culturele verschillen. De ervaringen van psychotische personen zijn vanuit het eigen perspectief juist en waar. De anderen zien het in dit geval niet goed. Dit kan worden geïllustreerd met de volgende uitspraak uit een interview met een psychotische patiënt:

X (de verpleegkundige) zegt dat ik psychotisch ben. Ik vind me niet psychotisch. Als ik mij op dat moment Christus voel, dan is dat voor mij werkelijkheid. Psychotisch is als je geen krachten kan tonen en ik doe dan bovennatuurlijke krachten tonen. In elke mens zitten bovennatuurlijke krachten, alleen moet je ze ontwikkelen.

Sommige uitspraken in dit citaat klinken bekend. Geloof in bovennatuurlijke krachten is niet bijzonder of abnormaal; velen voelen zich soms als een God, maar voor de meesten is het wel bijzonder deze gevoelens te communiceren in de dagelijkse interactie. Doorgaans is men er zich van bewust dat men niet echt God is en men houdt deze gedachten 'binnen'. Het probleem van dit soort ervaringen is niet zozeer de beelden die psychotische mensen hebben, als wel de plaatsing in een ongebruikelijke context (Tyler 1978: 91-8). Beelden van psychotische mensen in hallucinaties en wanen zouden onvolledig, gefragmenteerd en onstabiel zijn, maar dat zijn de beelden van dromen ook. Bovendien hebben anderen niet of nauwelijks directe toegang tot die beelden. Men krijgt met name door woorden en de toegankelijkheid van de hiermee gecommuniceerde vooronderstellingen een indruk van het 'realiteitsbesef'⁴ van psychotische mensen. Als men realiteit definieert als kwaliteiten die aan verschijnselen worden toegekend en die dan vervolgens onafhankelijk van de bewuste wil worden herkend (Berger & Luckmann 1966: 1) en als men de alledaagse realiteit beschouwt als *objective reality* (Ibid. 45-119), dat wil zeggen een realiteit die met iedereen die in de interactie is betrokken te delen valt, dan kan men stellen dat de normale dagelijkse gang van zaken in een psychose op een bepaalde manier wordt verstoord. Psychotische mensen 'emigreren' naar een subjectieve wereld. Deze wereld heeft naar mijn idee relaties met de *objective reality* en zou dan in zekere zin met anderen te delen zijn. De vraag naar de wijze waarop is pas te

beantwoorden als men de structuur van deze subjectieve realiteit en de manier waarop psychotische mensen deze tot stand brengen, heeft bestudeerd. Als mensen anderen definiëren als 'buiten de realiteit', zoals de hulpverleners uit het onderzoek dat doen, houdt dat in dat de therapie een vorm van sociale controle wordt met als doel de patiënt te herintegreren in de normale realiteit. In de psychiatrische praktijk kijkt een psychiater of een psycholoog in eerste instantie niet naar de ideeën van de patiënt over bijvoorbeeld de motieven van de duivel om iemand te verleiden iets kwaads te doen. Men beschouwt het soms als een bepaalde vorm van behandeling om niet te luisteren naar psychotische ervaringen van patiënten. Maar uit onderzoek van bijvoorbeeld Corin (1990) en ook uit mijn eigen onderzoek wordt duidelijk dat deze ervaringen voor patiënten erg belangrijk zijn. Woorden van psychotische mensen zijn op te vatten als een middel om te weten wat op een andere manier niet meer te weten valt. Ze representeren weliswaar mentale objecten, maar betekenen bovenal emoties. Ze roepen ook emoties op, zowel bij de psychotische mensen als bij anderen en beschrijven niet zo zeer wat is, maar vooral wat voelt. Als zodanig zijn de woorden geen substituut voor de werkelijkheid, maar 'dragere' van een bepaalde intentie.⁵

Ondanks de enorme hoeveelheid literatuur over met name schizofrenie⁶ en psychiatrische semiologie (o.a. Ey et al. 1979), is er weinig aandacht voor de subjectieve beleving van psychotische mensen. Weliswaar heeft met name de Europese psychiatrische betekenisleer betekenissen bestudeerd, maar het doel ervan is voornamelijk om de diagnose te verfijnen, niet om te begrijpen "how meaning is constructed in a particular setting" (Corin 1990: 159). De dominante onderzoeksparadigma's van de psychiatrie zijn niet geschikt om deze te verklaren, omdat ze betekenis opvatten als referent van innerlijke psychische ervaringen, en ze als zodanig beschouwen als individueel verschijnsel van individuele aard. Sommige auteurs suggereren dat psychotische mensen, als ze het normale betekenisstelsel verwerpen, ze ook het sociale systeem verwerpen (Kaplan 1964). Dit kan worden geproblematiseerd. Als iemand psychotisch wordt, houdt dat niet in dat het culturele betekenisstelsel wordt uitgebannen. Zo iemand neemt dit mee in de kliniek, maar maakt er wel op een eigen wijze gebruik van om buitengewone ervaringen te kunnen communiceren. Bovendien zijn psychotische ervaringen essentieel sociaal (Caughey 1984: 201), zij het op een specifieke wijze.

In dit artikel wil ik laten zien dat de realiteit van psychotische mensen een sociaal-culturele realiteit is, die wordt gemaakt door mensen die *bricoleurs*⁷ van die realiteit zijn. Zij 'lenen' wat er voorhanden is in hun cultuur om zich van specifieke instrumenten te voorzien voor een speciaal karwei. Het concept van 'instrumenten voor een speciaal karwei' heeft twee dimensies. Ten eerste is er het culturele en sociale materiaal dat psychotische mensen gebruiken om ervaringen en betekenissen te kunnen communiceren. In de volgende paragraaf wordt hierop ingegaan aan de hand van gegevens uit een onderzoek in 1989 en recent materiaal van een psychiatrische kliniek in Nederland.⁸ De daarop volgende paragraaf richt zich op de tweede dimensie van 'bricolage'-gereedschap, met name de taal, waarmee psychotische patiënten hun ervaringen vormgeven. Het gaat hierbij om interactieve situaties, waarbij de taaluitingen van beide gesprekspartners worden opgevat als taalhandelingen, die een effect creëren dat bepalend is voor de verdere communicatie over

en interpretatie van psychotische ervaringen. Hierbij spelen met name performantieven een rol, omdat deze bepaalde effecten hebben op de interpretatie van de bedoelingen van de spreker.

De sociale realiteit in een psychose

Mensen die wanen of hallucineren zijn vaak verstrikt in een web van ingewikkelde relaties met vreemde figuren. Deze relaties zijn mentale constructen, waarvan men in de psychiatrie gewoonlijk aanneemt dat het relaties tussen delen van het zelf zijn. Maar bovendien is het kenmerkend voor wanen en hallucinaties dat ze een sociale aard hebben. Hoewel psychotische mensen 'emigreren' naar een andere realiteit en misschien hun actuele sociale relaties verbreken, verbreken ze niet de sociale relaties in het algemeen:

On entering the psychotic world, the individual enters a social world, takes on a modified identity, meets others, and becomes entangled in complex systems of imaginary social interactions (Caughey 1984: 201).

De psychotische belevingswereld is typisch een imaginaire sociale wereld. Nagenoeg altijd zijn er anderen. Deze anderen bestaan uit verschillende groepen (Caughey 1984: 206). Er zijn menselijke figuren met bijzondere eigenschappen of materiële objecten met menselijke trekken. Joachim, een van de informanten, heeft een relatie met een computer. Deze computer heeft de macht om alles uit mensen te halen wat de machine wenst. Als Joachim per ambulance naar de kliniek wordt gebracht, waarschuwt hij de verplegers daarvoor:

Ik heb gezegd dat de computer het grootste gevaar is voor de mensen, dat er een parallelle computer zal komen met lasers met een kruis erin. Een computer met een hele grote aura... Dan heb je een soort brein dat met golven voortbeweegt... Dat is duivels... De computer is de nieuwe duivel, die neemt alle hersenfuncties van ons over, die steelt de geesten van de mensen.

En later in de separeerkamer van de kliniek:

In de separeer, toen, o jee, d'r was daar een 1 en daar een rondje en dacht ik: Dat betekent de nul en de een, nul-een, dat is een computer, dat is duivels. Ik hoorde als het ware een soort computer, trrrt, trrrrrt, en een lage frequentie, dan liep jij langzamer als bij een hoge frequentie in mijn hoofd... Heel mijn geheugenvlak is gewoon uitgewist. Daar zit niks meer in.

Er zijn wezens afkomstig uit het traditionele Westerse bovennatuurlijke systeem: God, de duivel, engelen, heiligen, de Heilige Geest, enzovoorts. Deze wezens spreken met de persoon, geven hem opdrachten en de patiënt spreekt terug. Er is dus sprake van communicatie en interactie tussen bijvoorbeeld God en het individu. Christian, een schizofrene patiënt, krijgt op bepaalde tijden opdrachten van de duivel om mensen aan te vallen en te slaan. De stem van de duivel wordt zo dwingend, dat hij de opdracht uitvoert:

Ik heb R. op haar ogen geslagen en de pick-up kapotgemaakt... Ik kon er niks aan doen, ik kon het niet meer tegenhouden, hou je in, hou je in, maar de duivel zei: Je moet ze pakken!

Relaties met bovennatuurlijke wezens komen, naast andere, meestal voor in psychotische ervaringen en het individu transformeert zichzelf naar een niveau, waarop hij gemakkelijker kan communiceren met deze wezens: hij is Christus, de zoon van een god of een profeet:

Dat was in een keer zo'n soort bijbel voor me en ineens wou ik twaalf boeken... want twaalf apostelen zocht ik bij elkaar... om zo het woord... ik wilde het woord van God gaan uitdragen.

Dezelfde informant schrijft in zijn dagboek in de separeerkamer:

Ik denk dat ik de reïncarnatie van Jesus ben.

Een andere groep waarmee psychotische mensen relaties hebben zijn bekende personen: filmsterren, politici, dictators, en dergelijken. Joris heeft bijvoorbeeld een bepaalde relatie met Adolf Hitler. Hij is generaal Rommel en staat onder direct bevel van de dictator. Een andere groep bestaat uit denkbeeldige figuren die soms een fysieke relatie met de patiënt hebben, zoals bijvoorbeeld een exacte dubbelganger (Caughey 1984: 206) of in het geval van Florence, een patiënte, een sociale relatie. Zij beweert vier kinderen van vier verschillende mannen te hebben. Sociale relaties worden getransformeerd, en aan personen met wie patiënten op dat moment een relatie hebben, worden bepaalde rollen en eigenschappen toegekend. Jane wordt 'prinses Jane' en de verpleegkundigen op de afdeling vormen haar hofhouding. In het geval van Christian zijn patiënten en stafleden samenzweerders van de duivel. Vaak worden niet alleen de rollen en eigenschappen van de anderen getransformeerd, maar ook die van de patiënt zelf. Zoals boven reeds is beschreven, worden mensen Jesus, God of een ander figuur met bijzondere eigenschappen. Joris, een medepatiënt van Christian, wordt Sint Joris die de draak bestrijdt om de mensheid te redden. De nieuwe eigenschappen van de patiënten komen overeen met de eigenschappen van de figuren in bijbelse of andere religieuze verhalen.

Met al deze figuren worden verschillende soorten relaties aangeknoopt. In paranoïde systemen zijn de relaties met figuren en actuele personen dikwijls vijandig: "The paranoid pseudo community is an imaginary organization composed of real and imagined persons whom the patients represents as united for the purpose of carrying out some action upon him" (Cameron 1959: 518-9). Deze gemeenschap vertoont overeenkomsten met bepaalde groeperingen in het dagelijks leven: geheime politie, drugsbendes, religieuze fanatici. Christian bijvoorbeeld is niet alleen verwikkeld in een relatie met de duivel en zijn handlangers, die hij ziet als "groene mannetjes", maar de relaties die hij heeft met medepatiënten, stafleden, behandelaren, mensen in de straat, hebben dezelfde emotionele betekenis als de relatie met de duivel. Al deze mensen zitten ook in het complot dat tegen hem is beraamd. Hij deelt de handlangers van de duivel in op een aantal niveaus: de duivel en de "groene mannetjes" vormen het eerste niveau. Van hen krijgt hij boodschappen om anderen

aan te vallen en contact te vermijden. De medepatiënten en de mensen in de straat vormen het tweede niveau. Hun kwade bedoelingen kan hij vermijden door alle contact te weigeren. De stafleden vormen het derde niveau. Hiermee moet Christian noodgedwongen contact hebben en waarschijnlijk is dat de reden waarom hij zegt: "Het zijn ook kwade machten, maar ze kunnen er niks aan doen".

Het komt ook voor dat in paranoïde systemen de imaginaire personen ontbreken en het complot tegen de patiënt is beraamd door 'reële' personen:

Ik lag op een gegeven moment in bed en ik was heel bang voor overvliegende vliegtuigen. Ik dacht dat het oorlog was of zoiets. Dat het allemaal Amerikaanse vliegtuigen waren die klaarstonden om mij op te halen, want ze moesten mij hebben.

In het systeem van deze patiënt zijn het niet alleen de piloten van de overvliegende vliegtuigen die hem bedreigen, maar ook mannen en vrouwen die hij op verschillende plaatsen tegenkomt: de vuilnisman, mensen in een buurthuis, mannen in de trein, vrouwen die hij kent en hem verraden, zelfs zijn vader is in het complot, dat opgezet is om hem te betrekken in drugsmokkel.

De relaties in paranoïde gemeenschappen zijn dus uitzonderlijk vijandig. Omdat personen uit deze gemeenschappen vaak in staat zijn de gedachten van iemand te lezen, dwingen ze hem om dingen tegen zijn wil te doen. Een duidelijk voorbeeld daarvan is Christian, die door de duivel wordt gedwongen mensen aan te vallen en te kwetsen. De duivel dwingt Christian niet alleen bepaalde dingen te doen, hij geeft hem ook bepaalde emoties, zoals seksuele ervaringen met een van de verpleegkundigen. Erotische relaties komen vaak voor in psychotische ervaringen. Cameron (1959) suggereert dat dergelijke ervaringen weinig effect hebben op de dagelijkse sociale relaties, maar uit de verhalen van de informanten uit het onderzoek blijkt dat ze, in combinatie met andere ervaringen met personen uit de psychotische gemeenschap, resulteren in het mijden van ontmoetingen met of agressiviteit tegen bijvoorbeeld een verpleegkundige. Immers, hoewel figuren uit de psychotische gemeenschap deze emotionele ervaringen aan de patiënt geven, verbieden ze anderzijds seksuele gevoelens. Elke emotie daaromtrent wordt dan afgestraft en veroorzaakt bij het individu grote schuldgevoelens.

Psychotische mensen zijn echter niet steeds weerloos aan kwade machten of figuren overgeleverd. In een aantal gevallen gaat het individu niet op de vlucht of verbergt zich niet voor het wezen, maar gaat tot de tegenaanval over, zoals Joris die het gevecht aangaat met de draak, of Christian die de handlangers van de duivel (medepatiënten) aanvalt. Mensen worden daarbij geholpen door bondgenoten of zielsverwanten. In veel gevallen is God een bondgenoot die de persoon zoveel kracht geeft dat deze op zijn beurt anderen kan helpen of de wereld kan waarschuwen tegen het kwaad. Dit laatste komt in de verhalen over psychotische ervaringen nogal eens voor. De relaties met bondgenoten en met God zijn positief en sympathiek. Gevoelens van zuiverheid overheersen en meestal heeft iemand de behoefte anderen te laten delen in deze relaties, zoals uit het citaat van Joachim (zie boven) blijkt. Door deze relaties is de psychotische mens niet langer kwetsbaar voor kwade figuren.

Relaties met figuren van psychotische gemeenschappen kunnen dus zowel vijandig als sympathiek zijn. Het gevaar en de vijandigheid komen niet alleen voor in paranoïde, maar ook in andere psychotische systemen. In de psychotische ervaringen van de informanten staan goed en kwaad, sympathieke en vijandige relaties steeds naast elkaar. De systemen structureren het bewustzijn van de patiënten en beïnvloeden de sociale relaties. De aard van deze invloed hangt af van de relaties die mensen op een bepaald moment hebben. Als de psychotische gemeenschap vijandig is, worden anderen als handlangers gezien en door de psychotische persoon behandeld overeenkomstig de rol die hij ze heeft toebedacht (Caughey 1984: 209). De patiënt die in elke man een lid van een drugsbende ziet, die hem wil komen halen om te smokkelen, slaat letterlijk op de vlucht als een man in een leren jas het buurtcentrum binnenkomt, waar de patiënt dan werkt. Hij verandert zijn houding tegenover een vriendin drastisch als hij denkt dat zij hem verraden heeft aan de bende. Op momenten dat iemand zich niet bedreigd weet door verlangens of wensen van figuren uit de psychotische gemeenschap worden de dagelijkse sociale relaties positief ervaren:

Geloof, dat is samenzijn met God. Dat is heerlijk als je samen bent met God. Dat voel je wel in je hoofd. Dan kijk ik naar andere mensen. Mensen die passen zich aan op mijn uiterlijk, dus ik pas mijn eigen aan op jouw uiterlijk en jij aan het mijne, dat doen die mensen dan ook en ik zit dan te bidden, dat doen die mensen dan ook, en daar reageren ze ook op.

Daarnaast heeft deze man gelijktijdig tegenovergestelde ervaringen als hij door de straten van de stad loopt:

Ze (de mensen op straat) zeggen precies mijn gedachten na: Jij bent gek, jij moet naar het (naam van de inrichting), dat zeggen ze allemaal. En als ik boven bij God ben, komt er steeds een verstoorder aan en die verstoort het.

Zowel negatieve als positieve ervaringen van relaties met wezens uit een psychotische gemeenschap hebben dus een effect op relaties en kunnen deze zelfs verstoren. Als een patiënt op basis van bijvoorbeeld een denkbeeldige liefdesrelatie tot actie overgaat, roept dat bij de sociale partner in eerste instantie onbehaaglijke gevoelens op. Psychotische personen komen op grond van hun ervaringen vaak in moeilijkheden: "Perceiving and acting in terms of his own reality leads him to violate the expectations of those around him" (Caughey 1984: 210).

Psychotische mensen hebben complexe relaties met denkbeeldige andere mensen, bovennatuurlijke wezens, dieren, sociale partners, enzovoort. Deze groepen figuren zijn geen creaties van het individu. Zij zijn afkomstig uit en bekend in de cultuur, maar worden op zeer persoonlijke wijze gebruikt. Ze vormen het gezelschap van de patiënt, praten tegen hem, geven hem opdrachten en verleiden hem. De bondgenootschappen zijn meestal geheim of geheimzinnig:

...en toen heb ik min of meer een verbond met de duivel gesloten. Dat heette Teufelsmoor, dat was hierzo, hier: Seedorf (wijst de plaats op de kaart aan). Dit was het dunst bevolkte gebied van Duitsland en daar ging ik altijd het moeras in om schedels te zoeken en bloemen en zo, maar toen heeft ie (de duivel) me heel

wat informatie toegespeeld... maar dat kwam later pas aan het daglicht wat er de bedoeling van was en wat voor plannen die met me had...

Ik had begrepen dat de duivel zich kon manifesteren als een haan met een heel apart geluidje en toen hoorde ik op een gegeven moment, in die eerste dagen van januari, toen hoorde ik dat geluid en toen dacht ik: O, verrek, daar heb je hem, weet je wel, nou komt ie. Nou, en toen kwam t-ie binnen, ik praatte gewoon met hem. Ik zag hem niet, hij zat achter me en ik kon wel met hem praten. Ik kon gedachten uitwisselen. Toen gingen we een eindje vliegen. Toen vlogen we over Rotterdam, Europoort en zo, Maasvlakte en zo en toen zei ik: Nee, wat mij betreft kun je opsodemeteren, want ik heb het zelf wel beter gepresteerd en zo. Ik ben op de fiets naar Griekenland geweest, ik heb meer gezien dan jij en met een vlucht boven Rotterdam ben ik niet te paaien. En toen heb ik hem werkelijk door de deur zien gaan. Als laatste zag je zo dat staartje om de deur en hij had knotsgrote horens.

Deze relatie met de duivel is een bekend thema in de Christelijke literatuur. Het verhaal doet denken aan de bezoeking van Jesus in de woestijn (Mattheus 4:4-11).

Antoine maakt in de separeerkamer schema's in zijn dagboek, waarin hij probeert elementen uit het Christelijk-religieuze systeem te verbinden met elementen uit zijn dagelijkse omgeving. De systemen van psychotische mensen zijn weliswaar eigen systemen, maar zijn gelijktijdig representatief voor waan- en hallucinatiesystemen in onze cultuur. Ze vertonen onderling grote overeenkomsten. Het meest frequent zijn de stemmen die worden gehoord (hallucinaties). Waansystemen worden gekarakteriseerd door geloof in andere wezens, in veel gevallen uit het religieus systeem, hoewel jongere patiënten uit het onderzoek het ook wel over minder traditionele wezens hebben (computers, drugsbendes, piloten). Dergelijke ervaringen moeten niet als bewering worden opgevat. Ze vormen een bron van energie en worden wel geïnterpreteerd als een wijze van persoonlijke problemen oplossen. Psychotische ervaringen zijn dan "metaphoric expressions of emotional states" (Perry 1974: 14) en dienen om het zelf te herorganiseren. Maar de psychiatrische betekenisleer interpreteert de mentale constructen van een psychotische mens als min of meer statische beelden of archetypische beelden (o.a. bij Perry 1974, 1976). Het psychotisch systeem is dan een min of meer gesloten systeem, waarin culturele beelden op een idiosyncratische manier worden gebruikt om een persoonlijk probleem op te lossen. Psychotische ervaringen worden in deze opvatting los gemaakt van het dagelijkse sociale leven van de personen en werken individualisering van de patiënten in de hand. Mentale constructen van psychotici zijn echter niet statisch. Ze zijn aan verandering onderhevig. Die verandering hangt samen met veranderingen in de sociale situatie van het individu. Het is bijvoorbeeld bekend dat psychotische belevingen zich kunnen voordoen als de sociale relaties van de patiënt ernstig verstoord dreigen te worden. Antoine werd psychotisch toen zijn vrouw een scheiding wilde. Zijn behandelaar zegt hierover: "Mijn hypothese is dat hij het verdriet rond de scheiding niet verdraagt. Als je dan God bent, ben je onaantastbaar... Als hij destijds verdrietig was geweest, dan zou hij nooit psychotisch zijn geworden." Als men aanneemt dat de hypothese juist is, dan houdt dat in dat de psychotische ervaringen van Antoine een antwoord zijn op zijn sociale situatie en dat de mentale constructen in zekere zin opgevat kunnen worden als een strategie, die door hem (onbewust) wordt gebruikt om zijn situatie te veranderen. Het conflict van Antoine tussen zijn wens en zijn falen wordt zo opgelost, al is de oplossing ervan misschien

slechts tijdelijk. Mentale constructen in psychotische ervaringen lijken dus niet willekeurig te zijn. Het individu gebruikt culturele concepten die hem helpen een oplossing voor zijn conflicten te vinden. Psychotische processen kunnen ook niet los worden gezien van sociale en culturele processen: "The psychotic process is dealing in essence with matters of order and disorder; or better, of organization, disorganization and reorganization; or of integration, disintegration and reintegration" (Perry 1974: 145). Dit geldt niet alleen voor deze processen op individueel niveau. Bijvoorbeeld de opdracht die Christian van de duivel krijgt om "mensen te kwetsen" wordt gegeven op een moment, dat de orde op de afdeling wordt verstoord door een medepatiënt en de inspanningen van de staf op deze patiënt gericht zijn. De anderen voelen zich door de aanwezigheid van deze man onbehaaglijk. Door de klappen die Christian uitdeelt wordt de situatie van voor de komst van de man enigszins hersteld, al is zijn relatie met de medepatiënt (R) die hij heeft geslagen tijdelijk verstoord. De evaluatie van Christian en een andere patiënte is hierover duidelijk genoeg:

P: Christian, je moet R. niet op haar ogen slaan. Eigenlijk had je X. moeten slaan, da's de rotvent, he?

C: Ja.

Veelzeggend is ook dat de rol die de psychotische mens speelt, verandert. Antoine bijvoorbeeld denkt op de eerste plaats de reïncarnatie van Christus te zijn. In deze rol is hij onaantastbaar. Later verandert dat; hij wordt Van Gogh. Deze verandering houdt een verandering in de emotionele ervaringen in. Van Gogh is niet onaantastbaar, maar nog steeds weerloos tegen wat anderen met hem doen: hij lijdt. Joris is niet alleen Sint Joris, de held, maar ook de zoon van Rama. Heldenrollen en martelaarschap lijken in een psychose elkaar af te wisselen en het is van belang te onderzoeken, wanneer deze wisseling tot stand komt. In het geval van Antoine, zo blijkt uit zijn dagboek, heeft de rolwisseling plaats als de scheiding van zijn vrouw een fait accompli is. Veranderingen in de sociale situatie hebben veranderingen in psychotische ervaringen tot gevolg.

Psychotische ervaringen zijn, behalve aan traditioneel culturele beelden, nog op een andere wijze gerelateerd, aan de sociaal-culturele orde. Het zijn klassieke weergaven van standaardfantasieën over persoonlijk succes, verdiensten, sociale erkenning, en dergelijke. De beelden in psychoses komen dan ook overeen met die van het waardesysteem in een cultuur. Als iemand in zijn beleving een Messianistische held is, heeft die ervaring overeenkomsten met dromen over persoonlijk succes. Joachim:

Vroeger (toen hij dacht dat hij Christus was) kon ik echt op mijn centje gaan, goeie ruggegraat had ik, maar mijn zus zei: Dat is niet reëel. Dat is niet reëel? Ik stond wel op mijn eigen ruggegraat!

Het citaat refereert aan een bekende waarde in de Nederlandse samenleving: als men volwassen is, moet men op eigen benen kunnen staan. Patiënten geven, als zij over hun psychotische ervaringen vertellen, er regelmatig blijk van dergelijke

waarden te willen nastreven. De een wil een liefdesrelatie, de ander wil een carrière als tekenaar. Deze wensen zijn geen produkt van een persoonlijk conflict, maar een klassieke weergave van algemeen bekende fantasieën over succes. Men kan dus bezwaarlijk stellen dat psychotische patiënten culturele waarden afwijzen.

Het gemeenschappelijke in psychotische ervaringen is de breuk met het vanzelfsprekende en vertrouwde patroon in het cultureel betekenisstelsel. De psychotische mens is een 'bricoleur' die aan normale mensen laat zien dat het cultureel betekenisstelsel uiteindelijk zonder enige grond is, dat het niet berust op een ideale semantische vormgeving die in alle interactie geldt. Hij laat zien hoe hij uiteindelijk, door bijvoorbeeld zichzelf als God te denken, de voor hem wanordelijke sociale wereld herordent in een subjectieve wereld die sociale en culturele dimensies heeft. Het denken van psychotische mensen wordt wel vergeleken niet dat van kinderen (Brussel 1967), maar ook volwassenen hebben fantasieën over relaties. De overeenkomst is gelegen in het praten met en het zien en horen van een denkbeeldige relatie. Normale mensen hebben niet alleen levendige ervaringen van imaginaire figuren, maar die ervaringen worden ook opgevat als echte communicatie met die figuren (Caughey 1984: 216-9). Zoals deze denkbeeldige relaties positieve waarde hebben, heeft ook een psychotische ervaring een positieve waarde. Significant daarbij is het verschil in sociale situatie van de normale en de psychotische mens:

It may be that the seemingly distinctive marks of psychosis – including psychological distress and in-ability to function appropriately – are not so much the product of the [...] hallucinatory systems as they are of the negative treatment the person has received from society – both before and after hospitalization (Caughey 1984: 219).

Psychotische ervaringen hebben een sociaal karakter. Dat geldt zowel voor de structuur van de gemeenschappen, die door het individu worden gecreëerd, als voor de relaties van deze constructen met de alledaagse sociale wereld. In het bovenstaande heb ik laten zien dat er in psychotische ervaringen relaties zijn met traditionele en meer actuele culturele elementen, waarden en normen en dat het individu zich in een sociale situatie bevindt. De structuur van een psychose is geen statisch gegeven, maar heeft een procesmatig karakter, waarin constructen niet willekeurig worden gemaakt, maar een antwoord vormen op sociale processen van zowel het verleden als het heden. Als zodanig zijn psychotische ervaringen weliswaar subjectief, maar kan men niet zonder meer stellen dat het contact met de realiteit wordt verbroken. Er is nog een ander aspect dat duidelijk kan maken dat dit niet het geval is. Emoties en subjectieve ervaringen zijn niet op een andere wijze te bestuderen dan indirect, bijvoorbeeld via de taal. Hoewel taal niet de enige communicatievorm is die mensen tot hun beschikking hebben, is het met name in psychiatrische klinieken het voornaamste middel. Het is dan enigszins bevreemdend dat men stelt dat het contact met de realiteit in een psychose wordt verbroken, want gelijktijdig deelt de patiënt via de taal iets mee over zichzelf, over zijn toestand en over zijn relatie tot de wereld. Over het algemeen vat men dan de culturele constructen van psychotische mensen op als symbolen voor het beeld dat zij van zichzelf en anderen hebben. In deze opvatting is de eindtekst van psychotische

mensen belangrijk, niet de interactie zelf. In het bovenstaande is reeds besproken hoe de structuur en de constructie kunnen veranderen, maar het is van even groot belang te bestuderen hoe in de interactie met psychotische mensen deze constructies tot stand komen. In de volgende paragraaf wordt dit aan de hand van een case besproken.

Een bricoleur van de sociale realiteit: een case study

Het spreken van psychotische patiënten is in de psychiatrie voornamelijk bestudeerd op stoornissen in het spreken (Brown 1973; Chaika 1977; Harvey 1983; Rieber 1980; Schwartz 1978), meestal in een experimentele situatie. Het onderzoek is met name gericht op verfijning van de diagnostiek (zoals bijvoorbeeld de pilot study van de WHO naar schizofrenie). Over het algemeen wordt aangenomen dat taalstoornissen symptomen van denkstoornissen zijn, waardoor de interpretatie van het spreken aanzienlijk wordt bemoeilijkt (Rochester & Martin 1979). Denkstoornissen worden op hun beurt weer afgeleid van taalstoornissen. Het spreken is dan incoherent, associatiezwak, bizar, verward, en dergelijke. Deze cirkelredenering heeft geen duidelijke verklaring opgeleverd voor de idee dat het spreken van psychotische mensen gestoord zou zijn, omdat men daarbij een belangrijk aspect over het hoofd heeft gezien, namelijk de wijze waarop constructies van de sociale realiteit in interactie tot stand worden gebracht. Recente interactionele studies hebben echter aangetoond dat het spreken van psychotische mensen niet zo gestoord als men gewoonlijk aanneemt (Swartz 1987; Van Bijsterveld 1982, 1987). Het is van belang dat deze studies er vanuit gaan dat zowel de psychotische als de niet-psychotische participant spreker en luisteraar zijn. De veronderstelde idiosyncratie in psychotisch spreken (Chaika 1977) wordt in deze studies ter discussie gesteld. Een luisteraar kan namelijk altijd vragen wat een spreker bedoelt met een bepaalde taaluiting. In veel gevallen is het, ook in psychotisch spreken, niet noodzakelijk om dit te doen. Een van de aspecten van de spreekhandelingentheorie⁹ is de studie van het doel van de spreker als deze een vooronderstelling gebruikt. Van belang hierbij zijn de handelingen die bepaalde effecten creëren. Deze performatieven hebben doorgaans tot doel dat een luisteraar adequaat reageert. In de onderstaande case wordt dit verduidelijkt.

Joachim (in de vorige paragraaf een aantal malen geciteerd) is de helft van een tweeling. Hij werd geboren in 1962. De eerste jaren van zijn leven verliepen weinig opvallend. Op de lagere school begonnen de problemen. Toen bleek dat hij een vorm van dyslexie had. Doordat hij moeilijk kon lezen en schrijven, trachtte hij alles te onthouden wat op school werd gezegd. Zijn vader heeft hem in die tijd min of meer thuis leren lezen en schrijven om het probleem op die manier op te lossen. Joachim weigerde en werd een introverte jongen. Zijn ouders vonden hem een zweverig type. Hij bladerde graag in de kunstboeken van zijn ouders en vond daarin op een dag een reproductie van een schilderij "met drie gezichten die in elkaar overvloeiden in een gezicht: dat van Jesus". Zo zag Joachim het en vertelde dat aan zijn moeder, die antwoordde: "Doe niet zo gek". Op school werd hij getreiterd door

zijn klasgenoten. Hij leefde in zijn eigen wereld, waarin hij ongekeerde krachten voelde, die volgens hem voor anderen waarneembaar waren:

Er ontstond een aura rond mijn hoofd van 12,5 meter lengte, de straal, dus dat ik de mensen in mijn omgeving... Toen ik naar school ging, toen zei een juffrouw tegen mij: "Het lijkt of ik tegen het bord aangedrukt werd". Toen wist ik dat ik het was, want ik was uitstraling, een uitstralend persoon, of er licht uit mijn hoofd kwam.

Hij concentreerde zich nu op de ontwikkeling van zijn geest en werd op de duur enkel geest. Zijn ouders en zijn tweelingzus vonden hem gek. Hij volgde een aantal jaren landbouwonderwijs, maar voelde zich tussen klasgenoten niet op zijn gemak. Hij werd voortdurend geplaagd en omdat hij nog steeds dacht alles te moeten onthouden, werd de school voor hem een kwelling. Hij begon te experimenteren met hasjiesh, ging op zichzelf wonen en maakte via vrienden kennis met een religieuze sekte. Hij was niet religieus opgevoed. In deze gemeenschap vond hij wat hij zocht. Hij begon stemmen te horen en werd op een bepaald moment geroepen:

"Joachim", zei die stem heel diep, dus toen ben ik heel hard geschrokken. Ben ik opgestaan en ben ik naar het evangelisch centrum geweest. Daar hebben ze handoplegging gedaan en toen zag ik door mijn ogen... letterlijk de cirkels, dus die dubbele pupillen zag ik letterlijk uit mijn ogen gaan, zo steeds verdwijnen, en nou, nou ben ik gewoon Jesus Christus. Ik zei: "Mijn naam is beheren en beheersen." Ik moest daar mijn wil afleggen. Er was een dominee en die zei: "Je moet je wil afleggen, want je strijdt tegen God." Dus heb ik mijn wil afgelegd en toen werd ik helemaal rustig van binnen, heel kalm. Mijn geest zal over de mensen heersen. De engelen of de geesten die mij willen bijstaan, dan kan ik dingen doen, wonderen verrichten.

Toen zei ik tegen de weedplanten: "Weedplanten groei!" En ik stond zo te kijken en werkelijk, zo'n plantje hief zich op en groeide gewoon. Ik dacht: Dit ben ik dus, ik heb die macht, ik heb die kracht en daarom werd Jesus Christus steeds sterker, dat ik Jesus Christus was en ik had totaal geen angst.

Er volgden meer van zulke ervaringen. Joachim voelde zich rein, was niets dan geest en kon het leven aan. Het verhaal van Joachim heeft aspecten die bekend zijn uit bijbelverhalen over het leven van Christus: de bekoring door de duivel (Joachim werd verleid door spinnen en vrouwen), de handoplegging, de uitdrijving, de reiniging, wonderen en vasten. Door Christus te worden is Joachim in zekere zin onaantastbaar en onkwetsbaar. Wat anderen over hem denken of zeggen, deert hem niet langer. Hij communiceert bepaalde vooronderstellingen, die blijkbaar werkelijkheid voor hem zijn. Een voorbeeld daarvan is "Nou ben ik gewoon Jesus Christus. Ik zei: Mijn naam is beheren en beheersen." In de spreekhandeling "ik ben" wordt een vooronderstelling zonder meer gecommuniceerd. Deze handeling komt in het verhaal nog een aantal malen voor en men zou daaruit de conclusie kunnen trekken dat in dit verhaal een werkelijkheid wordt weergegeven, die voor de spreker werkelijk is en voor de luisteraar niet. "Ik ben" is een stellige uitspraak. Maar Joachim plaatst zijn taaluitingen op een bepaalde manier in de interactie. Hij commentarieert zelf zijn vooronderstellingen door direct daarna verder te gaan met "Ik zei...". Deze spreekhandeling duidt op een vorm van zelfreflectie en maakt

de direct daaraan voorafgaande vooronderstelling als het ware minder reëel. Men kan zich de vraag stellen waarom hij dit doet. Waarschijnlijk is de reactie van de luisteraar de reden. Dat kan een subtiele uiting van verbazing geweest zijn, als bijvoorbeeld het optrekken van een wenkbrauw. Het effect van de configuratie van Joachim is echter dat de luisteraar nu in verwarring wordt gebracht. Hetzelfde doet Joachim in de volgende spreekhandeling:

Dus op een gegeven moment dacht ik: Ja, ik ben Jesus Christus, dus moet ik mij zo handhaven tegen duivelskrachten.

“Dacht ik” is een openlijk commentaar op de vooronderstelling “Ik ben Jesus Christus”. Het is commentaar op het eigen denken en op de eigen spreekhandeling (Tyler 1978: 381). Joachim geeft hiermee aan dat zijn gevoel een mentale constructie is. Deze bespreking is echter niet volledig als men niet bestudeert hoe de luisteraar op deze performatief reageert. Daarom wordt hieronder het volledige transcript gegeven.

Iv: Hoe ben je hier gekomen?

J: Hier? De eerste keer heb ik weed gebruikt en heb ik al mijn frustraties op hed gelegd, heb ik letterlijk op bed gelegd en overal wat frustratie was heb ik geuit. Toen op dat moment met weedplanten en elke luchtkier moest helemaal bedekt worden met planten en water er over heen, dus dat is mijn religie geworden. Dus op een gegeven moment dacht ik: Ja, ik ben Jesus Christus, dus moet ik mij zo handhaven tegen de duivelskrachten. Dus heb ik helemaal met religie gedaan totdat ik klaar was, en ja, toen kwam de dokter in mijn huis en mijn moeder ja jankend en mijn zuster helemaal over de rooie. Maar dat vind ik nog niet... op dat moment vond ik het reëel, of het gewoon echt gebeurd was.

Iv: Dat was voor jou echt?

J: Ja, dat was echt.

“Dacht ik” en “op dat moment vond ik het helemaal reëel” lijken tegenstrijdig te zijn. Beide taaluitingen roepen niet hetzelfde effect op. Vinden is niet zo relativerend als denken. Denken maakt duidelijk dat het om een mentale constructie gaat die misschien waar zou kunnen zijn. Vinden geeft meer een ervaring weer. Performatieven zijn echter niet altijd zo duidelijk te vinden. In de laatste zin van Joachim, “of het gewoon echt gebeurd was”, wordt gemanipuleerd met de zekerheid die er onmiddellijk aan vooraf gaat. Daardoor wordt het effect van de voorafgaande taaluiting toch weer afgezwakt en dat leidt bij de luisteraar schijnbaar tot twijfels. “Dacht ik” mag dan een duidelijk effect hebben, de luisteraar twijfelt door “vinden” en “of het...”. De interviewer stelt dan ook de vraag: “Dat was voor jou echt?” om het bedoelde effect te controleren en zich ervan te verzekeren dat de intentie van Joachim goed is begrepen. Dat is voor Joachim een aanleiding om zijn bedoeling duidelijker te maken en de luisteraar te overreden hem te geloven: “Ja, het was echt.” Door het gebruik van dit soort performatieven legt de spreker een relatie met de werkelijkheid zoals die door hem wordt ervaren. Psychotische mensen zijn zich er vaak van bewust dat hun ervaringen van een andere orde zijn dan van de niet-psychotische gesprekspartner en geven dat in het spreken regelmatig aan door bepaalde performatieven en vooral door deze in de verleden tijd te plaatsen.

Men kan zich afvragen of de taaluitingen waar of niet waar zijn, maar men kan niet beweren dat het zeggen ervan waar of niet waar is. Performatieven zijn goed of slecht, aardig of provocerend in psychotisch spreken, maar ze staan nooit buiten de realiteit. "They bring the communicative dimension into the open by making reference to the speaker-hearer's acts of saying, cogitating, and doing" (Tyler 1978: 382). Ze duiden op een wereld buiten de tekst en de relaties in die wereld. In het voorbeeld maken ze bepaalde relaties duidelijk tussen de informant en de interviewer en de relatie tussen de werkelijkheidsopvattingen van beiden. Naarmate het interview vordert en de interviewer niet meer de realiteit van de informant in twijfel trekt, veranderen de performatieven. "Ik dacht: Dit ben ik dus" verandert in "Ik zei: Ik ben Christus." Deze handeling maakt een bepaalde actuele sociale relatie duidelijk, die wordt bepaald door andere condities dan bijvoorbeeld een relatie tussen een patiënt en een behandelaar, waarin altijd de voorwaarde besloten ligt van beoordeling en behandeling. Dit impliceert dat beide vormen van interactie en de spreekhandelingen verschillend zijn.

Performatieven als 'ik denk' hebben een relatie met het wereldbeeld van Joachim. Het idealisme dat psychotische patiënten hebben en hun ideeën over de wereld verbeteren zijn voor anderen vaak hinderlijk. Psychotische patiënten spreken voortdurend hun bezorgdheid uit over het verval, de op handen zijnde ondergang van de samenleving, liefdeloosheid van mensen, leegheid van het moderne leven, enzovoorts. Opmerkelijk is dat ze niet hun directe sociale omgeving verantwoordelijk stellen voor hun probleem, maar 'negatieve' processen in de samenleving in het algemeen. Verklaringen van psychoses worden dan niet gezocht in individuele gebeurtenissen en situaties, maar in sociaal-culturele. Het individu heeft dan het gevoel dat het de enige is die dergelijke processen onderkent en dat het 'de wereld' moet waarschuwen. Joachim doet dit. Hij heeft een vader-zoonrelatie met God en deze bepaalt het beeld van de wereld en de sociale relaties. 'Vertechnisering' en 'vermaterialisering' zijn hedendaagse processen die door Joachim als processen 'van de duivel' worden ervaren en die de mensen van hun eigenlijke bestemming afleiden. Doordat hij Christus is, is Joachim niet enkel onaantastbaar, maar kan hij optreden als redder van de wereld en zichzelf.

J: Toen dacht ik: Ja, de nul en de een, he, want de duivel is de nul en de een. Eigenlijk is de duivel uit het verleden... eh... nou, hij is niks, de nul en de een, hij kan maar een stap vooruit doen, de nul. De computer rekt ook uit door het bit 0 en 1, alleen maar een stapje steeds. En ik dacht: Nou, de computer is de nieuwe duivel, dat is de duivel die neemt alle hersenfuncties van ons over. Je hoeft niet meer te leren, je hoeft helemaal niks meer te doen.

De duivel is de tijd. De duivel heeft geen tijd, die wil alleen steeds sneller gaan. het lijkt net of alles, heel de ontwikkeling steeds sneller gaat.

Iedereen wil een mooi huis en ze werken dan hard en dan kunnen ze zich geestelijk helemaal niet ontwikkelen... nou ja.

Iv: Ben je bang om ook zo te worden?

J: Nou, niet dat ik zo word om te gaan werken, maar dan ga je naar je werk, maar je hebt helemaal geen inbreng. Je zit achter die machine en je stopt een ding erin en prrr, aan, en alles wordt gedaan voor je. Je hoeft helemaal niet te denken... Maar een mens moet denken...

Ja, eigenlijk wil ik het reële en het irreële bij elkaar gaan verpakken, als het ware,

dat ik, als iemand mij een beetje wil misbruiken of wat dan ook, dan kan ik zeggen: Hé man, dat wil ik niet. Die zijn de duivels, de mens is de duivel zelf en ik wil geen duivel worden, ik wil niet profiteren van anderen, ik wil gewoon zoals ik ben... Ik heb gezegd dat de computer het grootste gevaar is van de mensen. Dat die het geestelijk welzijn verlaagt als het ware.

Joachim heeft op zijn manier een poging ondernomen om datgene wat hij bekritiseert te verbeteren. De vooronderstellingen (de tijd gaat steeds sneller, de computer is een gevaar, mensen zijn materialistisch, het geestelijk welzijn vermindert) zijn vooronderstellingen die men in de samenleving wel meer aantreft. Joachim relateert deze theorie aan zijn rol van Christus:

Ik wil niet gek worden, omdat ik vroeger ook niet gek was, alleen omdat ik gewoon heel sociaal gevoelig was en omdat ik deze wereld niet, ik haat deze wereld ergens. Ja, ook weer niet, de mensen niet, maar hoe ze eigenlijk een rommeltje maken... maar ja, ik heb nu geen inbreng, want als ik nou mijn wonderen kon tonen net als Jesus Christus, dan had ik al lang...

Het citaat opent met "ik dacht". Het effect hiervan is dat de interviewer erop wordt geattendeerd dat het een gedachtenconstructie is, een theorie die op een bepaald ogenblik een benauwende werkelijkheid wordt in de separeer cel. In het citaat worden subjectieve betekenissen van Joachim's ervaringen duidelijk. "Ik dacht" staat tegenover "de duivel is", "de computer is", "de mens is de duivel". Dat veronderstelt hij niet, dat weet hij. De zekerheid over zijn theorie over de samenleving staat tegenover de onzekerheid over zijn mentale constructies als de rol van Christus. Actuele culturele vooronderstellingen maken evenals traditionele beelden, deel uit van het psychotisch systeem. De condities voor de relaties hiertussen worden bepaald door de individuele geschiedenis en kunnen worden gevonden in de context buiten de tekst. Een psychotische mens staat niet buiten de realiteit, maar er midden in en vormt zich daarover als individu bepaalde ideeën die hij bereid is te communiceren, maar die geen basis vormen voor bevredigende actuele sociale relaties.

Conclusie

In dit artikel heb ik getracht te laten zien dat een psychotische realiteit een sociaal-culturele realiteit is waarin traditionele en actuele culturele constructen door het individu worden gebruikt om bepaalde ervaringen betekenis te geven en te communiceren. De relatie met wat Berger & Luckmann (1966) de *objective reality* noemen is meervormig. Ten eerste worden bekende beelden uit bijvoorbeeld de religieuze traditie of waarden en normen van bepaalde groepen in een samenleving gebruikt. De configuratie van deze constructies zegt iets over de relatie die verschillende delen van het zelf hebben, maar tevens over de relatie van het individu met zijn omgeving. Ten tweede hebben de ervaringen in veel gevallen grote invloed op de dagelijkse sociale relaties. Psychotische patiënten lijken zeer betrokken te zijn bij allerlei processen in de samenleving die zouden leiden naar de apocalyps. Het

idealisme dat hieruit voortkomt en gecommuniceerd wordt, beïnvloedt weer de actuele relaties. In interactie met psychotische patiënten wordt de sociale realiteit tot stand gebracht door middel van spreekhandelingen die van invloed zijn op de interpretatie van de ervaringen. De performatieven die worden gebruikt duiden erop dat het psychotisch individu zijn systeem als gedachtenconstructie opvat, waarmee het bepaalde betekenissen kan communiceren. Hallucinatie- en waansystemen blijken meer geïntegreerd te zijn in de sociaal-culturele orde dan men gewoonlijk aanneemt, niet alleen omdat ze relaties hebben met de sociale orde, maar ook omdat ze onderling grote overeenkomsten vertonen. De systemen worden door het individu verbonden met de actuele sociaal-culturele orde. De wijze waarop dat gebeurt is 'buiten'-gewoon en men kan de vraag stellen wie daardoor in verwarring wordt gebracht: de psychotische mens of de niet-psychotische medeparticipant in de interactie.

Het bovenstaande impliceert dat studie naar psychotische belevingswerelden deze laatste niet als een solitair systeem moet opvatten, maar deze subjectieve ervaringen in relatie moet brengen met de sociaal-culturele orde. Nader onderzoek naar de subjectieve culturen van psychotische mensen is in deze dan ook noodzakelijk.

Noten

Els van Dongen is als onderzoeker in opleiding verbonden aan de Vakgroep Culturele Antropologie van de Universiteit van Utrecht. Zij doet onderzoek naar interactie tussen psychotische patiënten en hulpverleners in een psychiatrisch instituut.

Met dank aan Sjaak van der Geest, Mario Braakman en Ria Reis voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

1. Dit artikel moet worden opgevat als de uitwerking van de problematisering van de opvattingen in de traditionele psychiatrie over psychotische ervaringen. Het is mede tot stand gekomen met steun van de Stichting Sociaal-Culturele wetenschappen met een subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.
2. In DSM-III-R 1988 staat de volgende omschrijving: "Grove tekortkomingen in de *reality testing* en het scheppen van een nieuwe werkelijkheid."
3. Het normatieve ziektemodel wordt in de psychiatrie frequent gehanteerd. Ziek staat dan tegenover gezond. Gezond dient te beantwoorden aan een doorsnee of een ideaal. De toepassing van dit model houdt een gevaar in, namelijk het risico dat de norm kan worden gedictieerd door een heersende ideologie en het risico dat elk gedrag dat afwijkt van de norm kan worden bestempeld als ziek (parafraze M. Braakman).
4. Deze term wordt in het psychiatrisch instituut door hulpverleners vaak gebruikt.
5. Onder intenties wordt verstaan: de bedoeling van iemand om een bepaalde vooronderstelling te communiceren (Sperber & Wilson 1986) met als doel een bepaald effect te creëren in een interactie.
6. Schizofrenie is geen equivalent van psychotisch. Niet alle psychotici zijn schizofreen en niet alle schizofreen zijn (voortdurend) psychotisch.
7. Deze term is door Arie de Ruyter aan de patiënten gegeven naar analogie van Lévi-Strauss (1962).
8. De gegevens uit het onderzoek van 1989 zijn afkomstig van patiënten van twee afdelingen in een psychiatrisch ziekenhuis: een afdeling voor kortdurend verblijfsbehoeftigen en een gesloten afde-

ling waar het merendeel van de patiënten is gediagnosticeerd als chronisch psychotisch. Het recente materiaal is afkomstig uit een door de NWO gesubsidieerd onderzoek, dat specifiek gericht is op psychotisch spreken en waar minimaal 26 psychotische mensen aan meewerken.

9. Het concept van spreekhandelingen is voor de eerste keer gebruikt door Austin (1960) in zijn boek *How to do things with words*. Spreekhandelingen kunnen worden geanalyseerd in locuties, illocuties en perlocuties (Bates 1976: 14). Locuties omvatten de handelingen die nodig zijn om vooronderstellingen te communiceren. Illocuties duiden de kracht aan van wat gezegd is (bijvoorbeeld een commando). Perlocuties zijn handelingen die bepaalde effecten hebben.

Literatuur.

- Austin, J.
1960 *How to do things with words*. Oxford: Clarendon Press.
- Bates, E.
1976 *Language in context*. New York: Academic Press.
- Bateson, G.
1972 *Steps to an ecology of mind*. New York: Ballantine Books.
- Berger, P. & T. Luckmann
1962 *The construction of social reality*. New York: Double day.
- Bijsterveld, D. van
1982 Enkele pragmatische aspecten van conversaties met schizofrene mensen. *Gramma* 6(2): 104-25.
1987 On the problem of accessibility in conversations with schizophrenic people. In: Wodak, R. & P. v.d. Craen (eds) *Neurotic and psychotic language behavior*. Clevedon Avon: Multilingual Matters Ltd, pp. 304-32.
- Brown, R.
1973 Schizophrenia: language and reality. *American Psychologist* 28: 395-403.
- Brussel, J.
1967 *The layman's guide to psychiatry*. New York: Barnes & Noble.
- Cameron, N.
1959 Paranoid conditions and paranoia. In: Arieti, S. (ed) *American handbook of psychiatry*. New York: Basic Books.
- Caughey, J.
1984 *Imaginary social worlds. A cultural approach*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Chaika, E.
1977 Schizophrenic speech, slips of the tongue and jargonaphasia; a reply to Fromkin and Vernier-Clement. *Brain and Language* 4: 464-75.
1982 Thought disorder or speech disorder in schizophrenia? *Schizophrenia Bulletin* 8: 587-91.
- Corin, E.
1990 Facts and meaning in psychiatry. An anthropological approach to the lifeworld of schizophrenics. *Culture, Medicine and Psychiatry* 14/2: 153-89.
- Dongen, E. van
1989a *Die deur is de wereld. Communicatie en betekenisgeving in een therapeutische gemeenschap*. Utrecht, doctoraal scriptie.
1989b Tussen gisteren en morgen. Levensverhalen als kern van communicatie en betekenisgeving in een woongemeenschap voor chronisch psychiatrische patiënten. Ongepubliceerd typescript.

- Ey, H., P. Bernard & C. Brisset
 1979 *Manuel de psychiatrie*. Paris: Masson et compagnie.
- Greely, A.
 1974 *Ecstasy: a way of knowing*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall Inc.
- Harvey, P.
 1983 Speech competence in manic and schizophrenic psychoses: the association between clinically rated thought disorder and cohesion and reference and performance. *Journal of Abnormal Psychology* 92: 368-77.
- Kaplan, B.
 1964 *The inner world of mental illness*. New York: Harper and Row.
- Koster van Groos, G. (vert.)
 1988 *Beknopte handleiding bij de diagnostische criteria van de DSM-III-R*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Lévi-Strauss, C.
 1962 *La pensée sauvage*. Paris: Plon.
- Perry, J.
 1974 *On the far side of madness*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall Inc.
 1976 *Roots of renewal in myth and madness*. San Francisco: Jossey Bass Publ.
- Rieber, R. (ed)
 1980 *Applied psycholinguistics and mental health*. New York: Plenum Press.
- Rochester, S. & J. Martin
 1979 *Crazy talk*. London: Plenum.
- Rokeach, M.
 1964 *The three christs of Ypsilanti*. New York: Random House.
- Schwartz, S. (ed)
 1978 *Language and cognition in schizophrenia*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associations Publ.
- Sperber, D. & D. Wilson
 1986 *Relevance, communication and cognition*. Oxford: Basil Blackwell.
- Swartz, S.
 1987 Talk about talk: metacommentary and context in the analysis of psychotic discourse. *Culture, Medicine and Psychiatry* 11: 395-416.
- Tyler, S.
 1978 *The said and the unsaid. Mind, meaning and culture*. New York: Academic Press.
- Wrobel, J.
 1987 The language of schizophrenics as a reflection of meaning concealed by culture and the individual. In: Wodak, R. & P.v.d. Craen (eds) *Neurotic and psychotic language behavior*. Clevedon Avon: Multilingual Language Matters Ltd.